

УДК 327:911(=112.2)(091)

Галина Копачинська,

кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-9395-8730

kopachinskaja@gmail.com;

Єлизавета Завадська,

студентка 2 курсу магістратури,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

elyzaveta.zavadaska@gmail.com

DOI 10.29038/2524-2679-2021-02-161-176

ВПЛИВ НІМЕЦЬКОЇ ШКОЛИ ГЕОПОЛІТИКИ НА СУЧАСНЕ ГЕОПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ

У статті вивчено німецьку школу геополітики як одну з провідних шкіл науки геополітики. Розглянуто суть поняття «геополітика» та основні підходи до її визначення. Обґрунтовано необхідність дослідження й аналізу основних етапів становлення та розвитку німецької школи геополітики. Вивчено внесок німецької школи геополітики на формування науки загалом. Розглянуто характерні риси зародження геополітики в Німеччині та доведено, яким чином історія самої держави вплинула на особливості зародження й еволюції геополітики й геополітичних концепцій у Німеччині. Вивчено основні праці вітчизняних і зарубіжних науковців щодо аналізу розвитку німецької школи геополітики. Розглянуто наукові методи, застосування котрих дало б змогу комплексно вивчити та проаналізувати історичні етапи розвитку німецької школи геополітики. На основі отриманих результатів дослідження в статті запропоновано виокремлення чотирьох основних етапів історичного розвитку німецької школи геополітики, а саме: I початковий (кінець XIX–поч. XX) – разом із появою таких наук, як політична географія та геополітика, зародження перших геополітичних ідей і бачень у самій німецькій школі геополітики. II основоположний (поч. XX–середина XX) – еволюція геополітичного мислення, розвиток геополітичних ідей у працях Карла Хаусхофера і їх вплив на ідеологію фашизму. III відновлення (середина XX–кінець XX)

– після періоду заборони геополітики як результату використання й реалізації на практиці ідей К. Хаусхофера А. Гітлером (1889–1945 рр.) та його прибічниками – відновленням геополітичних пошуків і досліджень у працях таких авторів, як К. Шмітт (1888–1985 рр.), Ф. Хессе (1881–1973 рр.), Е. Обст (1886–1981 рр.) й інших. IV сучасний (кінець ХХ–до сьогодні) – формування нового геополітичного мислення та реалізація на практиці геополітичних ідей і бачень нової возз’єднаної Німеччини. У статті розкрито основні характеристики кожного з досліджуваних етапів. Обґрунтовано доцільність їх виділення в таких часових рамках, які представлені в статті. Розглянуто праці класиків німецької школи геополітики й проаналізовано їхні основні геополітичні ідеї та бачення. У статті особливу увагу приділено дослідженню праць К. Хаусхофера й вивченню його впливу на формування ідеологічного бачення Третього рейху і, як наслідок, його діяльності, перенесення геополітики в категорію псевдонауки.

Ключові слова: геополітика, історичний етап, Німеччина, К. Хаусхофер, континентальний блок.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Термін «геополітика» етимологічно складається з двох грецьких слів: *geo* – земля, *politicos* – держава, громадянин та все, що пов’язане з містом. На відміну від політичної географії, не існує єдиного підходу до визначення цього поняття. Більшість учених і дослідників розуміють геополітику як науку, що вивчає глобальну політику, тобто стратегічний напрям політичних відносин, здебільшого сучасних. Загалом, це поняття використовується для оцінки міжнародно-політичних позицій держави, її місця в системі міжнародних досліджень, причин її участі у військово-політичних союзах тощо. Геополітика пройшла тривалу та досить насичену на різноманітні події історію свого формування. Неабиякий вплив на її становлення мала саме німецька школа геополітики, яскравими представниками якої були К. Хаусхофер, К. Шмітт, Е. Обст, К. Вовінкель й ін. Саме ідеологічні погляди та геополітичні бачення німецької школи геополітики за часів К. Хаусхофера покладено в основу експансіоністської політики гітлерівської Німеччини, що зумовило трактування цієї науки як псевдонауки. Незважаючи на цей факт, із кінця 1960-х років геополітика була відроджена, а німецька школа геополітики стала однією з ключових, яка сформувала основні теоретичні засади цієї науки, що зумовлює актуальність та важливість обраної в статті теми наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Наукові праці на тему німецької школи геополітики, її характерних рис і ключових ознак цікавлять багатьох учених та дослідників. Так, особливостями становлення й розвитку німецької школи геополітики займалися такі автори, як В. Дергачов [1], М. Дністрянський [2], М. Дорошко [3], Д. Замятін [4], М. Рукавіцин [6; 7], П. Циганков [9] та ін. У своїх дослідженнях вони розглядали вплив концепцій німецьких геополітиків, зокрема теорій Карла Хаусхофера на розвиток експансіоністської політики Німеччини, а також формування й розвиток німецької школи геополітики згалом.

На особливу увагу заслуговує праця «Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки» автора М. Рукавицина [7], у якій він глибоко аналізує становлення й розвиток німецької класичної геополітики в першій половині ХХ ст., а також вивчає її вплив на формування геополітики як науки, котру автор розумів як систему політичних, географічних, економічних й інших чинників, що визначають розвиток держави.

В. Дергачов у своїй праці «Хартленд-Римленд теория» проаналізував основні концепції, що були запроваджені класиками німецької школи геополітики початку та середини ХХ ст. і пояснив їх значення [1].

Цікавою тема особливостей німецької школи геополітики була й для багатьох іноземних дослідників, серед яких на особливу увагу заслуговують Е. Фішер та С. Трол [10]. Ці автори у своїх дослідженнях розкрили багато проблемних питань, пов'язаних із її розвитком, серед яких – причини, через які геополітика довгий час уважалася «псевдонаукою», який зв'язок вона мала з нацистською Німеччиною та чому концепції, запроваджені німецькими геополітиками, широко використовувалися як основа доктрини Третього рейху.

Потрібно зазначити, що німецька школа геополітики вивчалася багатьма як вітчизняними, так і зарубіжними вченими й дослідниками. Значну увагу автори приділяли розгляду загальних тенденцій розвитку геополітики Німеччини, а праць, що стосуються аналізу впливу німецької школи геополітики на сучасне геополітичне вчення, порівняно мало, що зумовило необхідність комплексного дослідження обраної наукової теми.

Мета статті – комплексне вивчення впливу німецької школи геополітики на сучасне геополітичне вчення, завдяки вивченню особливостей її формування та дослідженню праць її основних представників; аналізу праць одного з найвідоміших геополітиків німецької школи геополітики – К. Хаусхофера й вплив його концепцій на подальший процес розвитку геополітики в Німеччині та цілого світу загалом.

Методика дослідження. Комплексне вивчення історичних етапів розвитку німецької школи геополітики потребує застосування відповідних наукових методів, серед яких – історичний, хронологічний, дихронний (метод періодизації), системний підхід, узагальнення й метод абстрагування.

Першочергове значення для виконання наукового дослідження мало використання історичного методу, що полягає у вивченні різноманітних джерел інформації, які стосуються проблеми дослідження. Історичний метод дає змогу розглянути виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей. З історичним методом пізнання тісно пов'язаний хронологічний, використання котрого дало змогу вивчити еволюцію перших геополітичних концепцій, запроваджених усередині німецької школи геополітики, та провести аналіз зародження й формування геополітики в Німеччині в хронологічній послідовності. Для виділення історичних етапів розвитку німецької школи геополітики та обґрунтування їх доцільності використано дихронний метод. Також здійснено ретроспективний аналіз особливостей зародження геополітики в Німеччині та вплив цієї науки на історію її становлення в самій державі.

У процесі написання статті застосовано також системний підхід, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як модель системи. Цей метод наукового дослідження передбачає аналіз зародження науки геополітики в Німеччині як цілісного, системного явища. Важливість цього методу пояснюється тим, що дослідження етапів розвитку німецької школи геополітики обов'язково містить системний аналіз чинників, котрий характеризуються наявністю складних взаємозв'язків, динамічністю розвитку й функціонування.

Ще один метод наукового пізнання, який використано в роботі, – це метод узагальнення, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки й властивості певного класу об'єктів і здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального, від менш до більш загального. Цей метод виявився важливим у написанні цієї роботи, оскільки дав змогу подати інформацію, узагальнюючи всі джерела в одну роботу. Із його допомогою проаналізовано окремі чинники зародження німецької школи геополітики, а також узагальнено основні історичні етапи становлення німецької школи геополітики.

Під час написання цієї роботи використано метод абстрагування, за допомогою якого вивчено вплив поглядів й ідей представників геополітичної школи Німеччини на історію її становлення та формування. Цей метод дав змогу знехтувати другорядними ознаками й властивостями явищ, що описуються під час проведення дослідження. За допомогою методу абстрагування досліджено лише необхідні та найістотніші ознаки зародження й становлення німецької школи геополітики та в подальшому проведено аналіз історичних етапів її розвитку.

Отже, використання сукупності різних методів, а саме історичного, хронологічного, дихронного (методу періодизації), системного підходу, узагальнення й методу абстрагування, дали можливість глибоко дослідити та проаналізувати історичні етапи розвитку німецької школи геополітики, а також вивчити вплив цієї школи на становлення науки геополітики загалом.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнім часом простежено стійкий інтерес до геополітики – науки, яка вивчає важливі закономірності функціонування та еволюції міжнародної спільноти, а тому місце цієї науки неможливо переоцінити. Геополітичні ідеї пройшли тривалий історичний розвиток й апробацію практикою та вже на початку ХХ ст. науковці з різних країн почали створювати власні національні геополітичні школи. Особливе місце серед таких шкіл займає саме німецька геополітична школа, яка має низку характерних особливостей.

Потрібно зазначити, що німецька школа геополітики зароджувалася на основі цілого комплексу передумов об'єктивного й суб'єктивного характеру, головною серед яких стала поразка Німеччини в Першій світовій війні. Умови Версальського договору, окупація німецької території військами союзників – усе це сприймалося населенням Німеччини як національне пригнічення, а тому більшість учених мали на меті сформулювати стратегічний вихід зі складної ситуації, що склалася, завдяки теоретичним обґрунтуванням цих проблем засобами геополітики [9].

Загалом становлення та розвиток німецької школи геополітики можна поділити на чотири історичні етапи, які представлені в табл. 1.

Протягом першого етапу (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.) відбулося зародження таких наук, як політична географія й геополітика, а також поява перших геополітичних ідей і бачень у Німеччині. Під час наступного етапу, що тривав від початку аж до середини ХХ ст., відбулась еволюція

Таблиця 1

Основні історичні етапи розвитку німецької школи геополітики*

Назва історичного етапу	Часові рамки	Основні характерні ознаки
I історичний етап – початковий	кінець XIX–поч. XX ст.	– цей історичний етап розпочався разом із появою таких наук, як політична географія та геополітика; – період характеризується зародженням перших геополітичних ідей і концепцій усередині німецької школи геополітики.
II історичний етап – основоположний	поч. XX– середина XX ст.	– під час цього етапу відбувається еволюція геополітичного мислення Німеччини; – розвиток геополітичних ідей у працях Карла Хаусхофера та їх вплив на ідеологію фашизму.
III історичний етап – відновлення	середина XX– кінець XX ст.	– цей етап розпочався після заборони науки геополітики як результату використання й реалізації на практиці ідей К. Хаусхофера А. Гітлером (1889–1945 рр.) та його прибічниками; – відновлення геополітичних пошуків і досліджень у працях таких авторів, як К. Шмітт (1888–1985 рр.), Ф. Хессе (1881–1973 рр.), Е. Обет (1886–1981 рр.) та інших.
IV історичний етап – сучасний	кінець XX–до сьогодні	– формування нового геополітичного мислення та реалізація на практиці геополітичних ідей і бачень нової возз'єднаної Німеччини.

*Складено та розроблено авторами самостійно.

геополітичного мислення Німеччини. Найяскравішим представником цього етапу став К. Хаусхофер, геополітичні ідеї якого мали безпосередній вплив на ідеологію фашизму, завдяки чому геополітику в пізніші роки почали вважати псевдонаукою. Відновленням геополітичних пошуків та

досліджень відбулося завдяки напрацюванням таких авторів, як К. Шмітт (1888–1985 pp.), Ф. Хессе (1881–1973 pp.), Е. Обет (1886–1981 pp.) та ін. Формування нового геополітичного мислення й реалізація на практиці геополітичних ідей та бачень нової возз'єднаної Німеччини відбуваються на сучасному етапі з кінця ХХ ст.

Німецька геополітика народжувалася в надрах географічної й правової науки, адже саме географи та правознавці, які розвивали вчення про державу та політику, першими почали закладати основи геополітичної науки. Із німецькою геополітикою пов'язано ім'я такого вченого, як Ф. Ратцель (1844–1904 pp.), котрого вважають «батьком» політичної географії, складовою частиною котрої є геополітика. Хоча Ф. Ратцель терміна «геополітика» у своїх працях не використовував, проте його роботи мали безпосередній вплив на зародження німецької школи геополітики. Так, Ф. Ратцель у своїй праці «Закони просторового росту держав» (1896 р.) з політичної географії вперше були сформулював основні положення геополітичної науки. В іншій роботі «Море як джерело могутності народів» (1900 р.) – геополітик указував, що «планетарний масштаб повноцінної експансії вимагає від потужної держави розвитку військово-морських сил». «Океаном майбутнього» він називав Тихий океан, який має вигідне стратегічне положення, унікальні ресурси та величезні розміри. Саме в зоні Тихого океану Ф. Ратцель прогнозував зіткнення п'яти провідних держав світу: Англії, США, Росії, Китаю і Японії, – відзначаючи при цьому, що в цьому конфлікті просторові континентальні держави мають перевагу перед державами морськими, котрі не володіють достатнім простором у якості геополітичного ресурсу.

У головній праці автора, яка побачила світ у 1897 р. – «Політична географія», закладено ідеї розуміння держави як живого організму [8]. Концепція «життєвого простору» (Lebensraum) відіграє провідну роль серед усіх напрацювань Ф. Ратцеля. У ній учений стверджував, що держава являє собою біологічний організм, який має потребу в розвитку й нарощуванні потужності. Одним зі шляхів такого розвитку є територіальна експансія – розширення. Учений виділяв сім законів просторового розширення держави, де територія держави стає особливим життєвонеобхідним ресурсом, а простір являє собою не лише територію, яку займає країна, але і є водночас домінуючим політико-географічним чинником і політичною силою. Ф. Ратцель стверджував, що для тривалого існування держава повинна забезпечити себе достатнім життєвим простором, а її занепад є результатом ослабленої просторової позиції [1].

Не менш важливою ідеєю Ф. Ратцеля є концепція «світової держави» (Weltmacht), у якій він стверджував, що властива державам максимальна географічна експансія, зрештою, повинна призвести до збігу меж континентів і державних кордонів [12]. Будучи націоналістом, долю континентальної держави він пророкував Німеччині. Загалом Ф. Ратцель зробив першу серйозну спробу застосування просторового підходу для пояснення змісту політичних подій.

Політико-географічні погляди Ф. Ратцеля продовжив розвивати шведський соціолог і політолог Р. Челлен (1864–1922 рр.), котрий запровадив у використання сам термін «геополітика». У книзі «Введення в шведську географію» (1910 р.) автор стверджував, що «геополітика – це наука про державу як географічний організм, утілений у просторі». У результаті науковець робить висновок про необхідність органічного поєднання п'яти взаємопов'язаних між собою елементів політики: економполітики, демополітики, соціополітики, кратополітики й геополітики [2]. Окрім того, у своїх працях «Держава як форма життя» (1899 р.), «Великі держави: нариси зі сфери сучасної великої політики» (1914 р.). Р. Челлен довів до логічного кінця концепцію «континентальної держави» Ф. Ратцеля, за якою Німеччина мала об'єднати навколо себе європейців, і розкрив поняття «трьох просторових факторів» – розширення, монолітності території, свободи переміщення населення – у динаміці геополітичних процесів. Кожна держава мала своє співвідношення цих факторів. Так, Росія володіла великою територією (здійснила розширення), територіальною монолітністю, але не свободою переміщення, оскільки її доступ до теплих морів обмежений. Великобританія мала свободу переміщення завдяки своєму приокеанському положенню, потужному флоту й пануванню на океанічних шляхах; величезним розширенням, завдяки своєму заморському домініону та колоніям, але не територіальною монолітністю, у чому полягала слабкість Британської імперії. У Японії була територіальна монолітність і свобода переміщення в зоні найбільшого Тихого океану, але не було достатньої довжини території. На думку автора, найсприятливіше для геополітики співвідношення трьох чинників мали Сполучені Штати Америки: протяжний простір, і свобода переміщення, а також територіальна монолітність [12].

Отже, Ф. Ратцель і Р. Челлен були першими, хто почав формулювати важливу геополітичну концепцію – концепцію «світової держави». Ф. Ратцель підкреслював, що великі країни у своєму розвитку мають тенденцію до максимальної географічної експансії, що виходить поступово на планетарний рівень, а цю ідею згодом довів до логічного кінця Р. Челлен.

Саме концепції обох зазначених вище вчених стали основою майбутніх робіт К. Хаусхофера (1869–1946 рр.), який мав надзвичайно великий вплив на розвиток і формування німецької школи геополітики впродовж другого історичного етапу [7]. К. Хаусхофер був не лише відомим німецьким географом та соціологом, але й засновником всесвітньо відомого німецького інституту геополітики й головним редактором журналу «Геополітика» («*Zeitschrift für Geopolitik*»), у якому вивчалися різноманітні аспекти геополітичного наукового пошуку. Із 1919 р., К. Хаусхофер вів педагогічну діяльність на кафедрі географії Мюнхенського університету, де популяризував свої геополітичні погляди [6].

Одними з найвідоміших праць К. Хаусхофера стали такі, як «Кордони в їх географічному та політичному значенні», (1919 р.), «Теорія життєвого простору» (1920 р.), «Континентальний блок: Берлін–Москва–Токіо» (1940 р.) та ін. У них автор розробив геополітичну доктрину, що ґрунтувалася на планетарному дуалізмі: протистоянні морських і континентальних держав, яка впливала з іншої не менш важливої концепції – панрегіоналізму, за котрою світ ділився вздовж меридіанів на глобальні економічні регіони [3]. Концепція панрегіоналізму К. Хаусхофера відрізнялася від ідей Х. Маккіндера (1861–1947 рр.) щодо «серцевинної землі» (Heartland), за якою сформовано судження про те, що світову історію можна розглядати як конфронтацію між континентальними й океанічними державами. Згідно з поглядами К. Хаусхофера, поділ світу мав ґрунтуватися на основі спільних соціально-політичних та економічних проблем держав. Так, К. Хаусхофер поділив політичну карту світу на великі субмеридіальні зони – панрегіони: пан-Америка, Євро-Африка, пан-Японія та пан-Росія, – виділивши в кожному панрегіоні «серцевинні» держави-гегемони й політичну периферію. Зробив це він, урахувавши, перспективу широтного розширення великих держава [2]. Концепція панрегіоналізму була описана в праці «Панідеї в геополітиці» (1931 р.), у якій головною ідеєю була перспектива створення могутнього континентального блоку, який би об'єднав Європу з північчю й сходом Азії. Учений вважав, що континентальна держава володіє фундаментальними перевагами над морськими державами і що Німеччина повинна стати такою континентальною державою, незважаючи на її периферійне положення в «Хартленді». Тобто можна простежити, що обидві концепції К. Хаусхофера, а саме концепція континентального блоку та панрегіонів, тісно пов'язані між собою. Власне, з ідеї панрегіонів випливає ідея континентального блоку, основою якої мала стати вісь Берлін–Москва–Токіо [2]. Ця геостратегічна концепція передбачала союз у Євразії таких держав, як Іспанія, Італія, Франція, Німеччина, Росія і Японія,

які повинні були стати противагою таласократичному англосаксонському союзу Британії та США. Центром євразійського блоку К. Хаусхофер вважав Росію й Німеччину, Японія ж швидше фігурувала, згідно з його тлумаченнями як необхідне доповнення. Ідею континентального блоку К. Хаусхофер розвинув, спираючись не лише на концепцію панрегіоналізму, але й на положення Ф. Ратцеля та Р. Челлена про роль «життєвого простору». Він обґрунтував необхідність динамічного територіального росту, а в одній зі своїх робіт писав: «сам Бог виправдовує прагнення німців до справедливого розширення «життєвого простору» [2].

Ще однією важливою концептуальною розробкою К. Хаусхофера стала концепція об'єднання Європи. Об'єднання Європи, на думку автора, було можливим лише на добровільних засадах, а країни, які в майбутньому мали увійти до складу Європейського Союзу, повинні проявляти повагу до чужої культури, мови, релігії й державного устрою, що в Європі раніше траплялося вкрай рідко. Німецькі геополітики вбачали у своїй країні лідера майбутнього союзу європейських країн [3].

Цікавим, є той факт, що німецька школа геополітики за часів К. Хаусхофера об'єднала багатьох географів, істориків, політологів, котрим удалося розмежувати геополітику та політичну географію, виокремити геополітику як важливу самостійну складову частину в межах політичної географії, що досить відрізнялося від поглядів Р. Челлена, праці якого стали її теоретичним базисом. Окрім того, німецька школа геополітики ставила перед собою мету зробити геополітику «географічною совістю держави», що означало необхідність урахування об'єктивних географічних, історичних й інших умов під час формування головних концепцій, бачень та ідеології, які мали стати визначальними для розвитку держави [7].

Ключові ідеї геополітиків полягали в розв'язанні проблем місцевого масштабу через оцінку глобальних проблем і з'ясування ролі й місця Німеччини у світі. Перед німецькою школою геополітики ставилася мета відстоювання національних інтересів своєї батьківщини. Тоді виникла низка суперечок між німецькими вченими-геополітиками щодо пояснення місця та ролі Німеччини у світі, що зумовило появу двох напрямів – профашистського й антифашистського, причіниками котрих вони стали. Перший напрям виник у результаті того, що Німеччина програла Першу світову війну, через що позбулася можливості брати участь у перерозподілі сфер впливу. Крім того, утратила значну частину своїх територій і повинна була виплатити величезні суми репарації за завдані війною збитки. Цей напрям обґрунтовував важливість повернути втрачені території та

відновити могутність держави. Праці К. Віттфогеля (1896–1988 рр.), що були націлені на доповнення історичного матеріалізму географічним детермінізмом, і К. Вовінкеля (1891–1975 рр.), який наполягав на надважливості повернення втрачених у ході війни територій, становлять підґрунтя першого домінуючого напрямку [1]. Основу антифашистського напрямку становили праці таких представників німецької геополітичної школи, як Е. Обета, О. Мауля (1887–1957 рр.) і Ф. Хессе (1881–1973 рр.), чії погляди на місце Німеччини у світі не збігалися з думками К. Вовінкеля й К. Віттфогеля. Геополітики, погляди яких потрібно відносити до другого напрямку, стали добровільно залишати місця в редакційній раді журналу «Геополітика», який на той час став епіцентром ведення активної й широкої дискусії з питань геополітики в національному масштабі. К. Хаусхофер приєднався до профашистського напрямку, оскільки більшою мірою розділяв погляди молодого геополітика К. Вовінкеля [1].

У межах другого історичного етапу розвитку німецької школи геополітики середини ХХ ст. неодноразово піднімалося питання стосовно ролі й місця Німеччини в тогочасній системі міжнародних відносин, а також як геополітика може допомогти реалізувати її стратегічні цілі й інтереси. Так, О. Мауль у монографії «Сутність геополітики» (1921 р.) зазначав, що держава для свого розвитку повинна дотримуватися чітко сформованої геополітичної доктрини А. Грабовський (1880–1969 рр.) стверджував: «... як і політика в цілому, геополітика, в кінцевому рахунку, вчить прогнозування, не передбачення окремих елементів майбутнього, а комплексне прогнозування історичного розвитку держави» [5]. Крім того, учені змогли колективно охарактеризувати засади німецької геополітики сформувавши свої думки в монографії «Елементи геополітики» (1923 р.), де зазначалося: «...геополітика вивчає риси, які зарекомендували себе в ході історичного розвитку і можуть стати міцною науковою базою для мистецтва політики, закласти в основу цього мистецтва знання, а не його відсутність є складовою частиною німецького народу» [7].

Прихід А. Гітлера до влади в Німеччині в січні 1933 р. та встановлення ним нацистського режиму посприяли тому, що згодом німецька геополітична школа була заборонена, а саму геополітику почали вважати псевдонаукою, адже нацисти використали ідеї, описані в працях К. Хаусхофера, на власний розсуд, неправильно їх розтлумачивши. Так, А. Гітлер запозичив у вченого його улюблений вислів: «простір як фактор сили», через, що К. Хаусхофера почав користуватися репутацією «людини, що стоїть за Гітлером» [10]. Гітлер та його прибічники вбачали в концепції «життєвого простору» дещо інше, ніж те, що запропоновано

К. Хаусхофером і це не збігалось в понятті географічного детермінізму та в перебільшеній ролі географічного чинника на противагу біологічному. Через використання багатьох ідей К. Хаусхофера А. Гітлером і його прибічниками діяльність усередині німецької школи геополітики була припинена на певний час, а прізвище К. Хаусхофера для багатьох у Німеччині та за кордоном стало синонімом розробки агресивних планів щодо досягнення світового панування [2].

У пізніші роки вчені-геополітики почали поступово відновлювати німецьку геополітику думку, переглянувши зміст, основні методологічні принципи, і сформувавши інші геополітичні ідеї, адекватні тогочасній реальності. Яскравими представниками німецької школи геополітики третього історичного етапу та власне післявоєнного часу є такі, як: А. Грабовський, К. Шмітт, Ф. Хессе й Е. Обет, які спромоглися відродити німецьку геополітику [3]. Їхніми головними геополітичними ідеями та баченнями треба вважати продовження концепції «життєвого простору» та появу ідей, зумовлених формуванням біполярного світу, виникненням ядерної зброї і, як наслідок – акценту на проблемі безпеки, котру можна було забезпечити за допомогою контролю над територією [1]. Про порядок реабілітації німецької геополітики писав А. Грабовський. Він особливу увагу звертав на значення геополітики як методу, а К. Хаусхофера звинувачував у тому, що той ураховував соціальний аспект у своїх дослідженнях. В одній зі своїх праць автор писав, що «...якщо впровадити науку в соціальному аспекті, то геополітика стане фундаментальною наукою, потрібно вивчати не стільки географію, скільки соціологію». У переорієнтації німецької геополітики велику роль зіграв також Ф. Хессе. У своїй праці «Геополітична спадщина переможців» (1935 р.) він писав, що «...там де зникає політичний режим з'являється державний вакуум». Згодом ідеї вченого були використані сучасними німецькими геополітиками, котрі писали про ідею створення наднаціональних культур [4].

Четвертий етап розвитку німецької школи геополітики є власне сучасним періодом розвитку цієї науки, який розпочався з 1990 р., – роком возз'єднання Німеччини. Яскравим представником цього періоду є М. Хіндер (1945–2017 рр.), котрий у своїх працях стверджував, що гарантом наявного порядку свобод західного світу є сила зброї [4]. Можна зробити висновок, що на сучасному етапі в німецькій школі геополітики відбувається переорієнтація та зміна вектора досліджень у сторону безпеки й захисту територій Німеччини. Так, М. Хіндер обґрунтовував надважливість установа в Німеччині ядерної зброї НАТО. Крім того, учений заявляв про необхідність здійснення деколонізації пригноблених

націй у Східній Європі, із чого можна зробити висновок, що геополітика в Німеччині активно працює в рамках концепції атлантизму [11]. Досліджуючи фактори, що формують зовнішню політику держав, та їх тяжіння до атлантизму, сучасні геополітики неодноразовано використовували працю західнонімецького вченого-міжнародника А. Швейтцера (1955 р. н.) «Хаос або система?» (1967 р.), у котрій автор зазначав, що «географічне положення держави завжди чинило й чинить вирішальний вплив на її зовнішню політику як у її економічному, так і у військовому аспектах» [10]. Інші ж представники сучасного етапу розвитку німецької школи геополітики продовжують напрацювання попередників, щодо місця Німеччини на світовій арені, убачаючи у власній країні – лідера серед усіх інших європейських країн [5]. Дослідження основних напрямів німецької геополітики сучасності дають підставу зробити висновки, що німецькі інтереси в галузі безпеки включають у себе попередження, пом'якшення наслідків й управління кризами та конфліктами, які ставлять під загрозу безпеку Німеччини і її союзників; підтримку та реалізацію позицій із зовнішньої політики та безпеки.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, геополітика – це наукова дисципліна, яка вивчає вплив фізичних і географічних чинників на політику держави і, як результат, пояснює причини суперництва держав та природу національних інтересів. Оскільки ця наука досить складна по своїй суті, у процесі її розвитку з'являлися різноманітні наукові школи в різних державах світу, котрі здійснили неабиякий вплив на формування теоретичних основ геополітики. Однією з таких шкіл, значення якої важко переоцінити, є німецька школа геополітики. Власне, школа стала відомою саме завдяки своїм представникам, серед яких провідну роль відіграє Ф. Ратцель, котрого прийнято називати «батьком» політичної географії, складовою частиною котрої є геополітика, та К. Хаухсофер, слава до котрого прийшла завдяки його ідеям, що стали продовженням праць його попередників та сприяли активному розвитку німецької школи геополітики, а в подальшому стали науковою базою становлення геостратегії нацистської Німеччини. Вивчення впливу німецької школи геополітики на сучасне геополітичне вчення є необхідним завданням для розуміння її основних функцій і формування теоретичних засад геополітики як науки та пояснення й передбачення багатьох геополітичних блоків і політичних асоціацій, що виникли в кінці ХХ ст. й реалізуються до сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дергачев, В. А. (2004). *Геополитика: учеб. для вузов*. Москва: Юнити-Дана.
2. Дністрянський, М. С. (2011). *Геополітика: навч. посіб.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
3. Дорошко, М. С. (2019). *Влияние геополитического среды на внешнюю политику государства: учеб. пособие*. Харків: ХНАГХ.
4. Замятин, Д. Н. (2001). *Геополитика: основные закономерности и итоги развития в XX веке*. Москва: Инион Ран.
5. Кондратенко, О. Ю. (2011). *Сутність класичних та сучасних геополітичних концепцій: загальна характеристика*. Київ: Центр учб. літ.
6. Рукавицын, П. М. (2009). *Немецкая классическая геополитика в период фашистской диктатуры*. Киев: Миллениум.
7. Рукавицын, П. М. (2012). *Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки*. Київ: Міленіум.
8. Тихонравов, Ю. В. (2000). *Геополітика: учеб. пособие*. Москва: Инфра.
9. Цыганков, П. А. (1996). *Международные отношения: учеб. пособие*. Москва: Новая шк.
10. Troll, C. *Geographic Science in Germany during the Period 1933–1945: A Critique and Justification*. Internet resource: <https://www.jstor.org/stable/2560953?seq=1> (accessed on 15.04.2021).
11. *The Application of German Geopolitics: Geo-sciences Cambridge Core*. Internet resource: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/the-application-of-german-geopolitics-geo-sciences/90D352673B89BEFB6AB76C29B0469721> (accessed on 18.04.2021).
12. *Was Geopolitics Born 60 Years Before Mahan and Mackinder?* Internet resource: <https://journals.openedition.org/espacepolitique/2763?lang=en> (accessed on 15.04.2021)..

THE INFLUENCE OF THE GERMAN SCHOOL OF GEOPOLITICS ON THE MODERN GEOPOLITICAL DOCTRINE

The article examines the German School of Geopolitics as one of the leading schools for the study of geopolitical science. The essence of the concept of «geopolitics» and the main approaches to its definition are considered. The necessity of research and analysis of the main stages of formation and development of the German school of geopolitics is substantiated. The contribution of the German school of geopolitics to the formation of science in general was studied. The characteristic features of the origin of geopolitics in Germany are considered and it is proved how the history of the state itself influenced the peculiarities of the origin and evolution of geopolitics and geopolitical concepts in Germany. The main works of domestic and foreign scholars on the analysis of the development of the German school

of geopolitics are studied. Scientific methods are considered, the application of which allows comprehensively to study and analyze the historical stages of development of the German school of geopolitics. Based on the results of the study, the article proposed to identify 4 main stages of the historical development of the German school of geopolitics, namely: I primary (late XIX–early XX) – along with the emergence of such sciences as political geography and geopolitics, in the German school of geopolitics. II fundamental (early XX–mid XX) – the evolution of geopolitical thinking, the development of geopolitical ideas in the works of Karl Haushofer and their impact on the ideology of fascism. III Restoration (mid-twentieth–late twentieth) – after a period of prohibition of geopolitics as a result of the use and implementation of the ideas of K. Haushofer by A. Hitler (1889–1945) and his supporters – the resumption of geopolitical research in the works of authors such as Schmitt (1888–1985), F. Hesse (1881–1973), E. Vow (1886–1981) and others. IV modern (late XX–present) – the formation of new geopolitical thinking and the implementation in practice of geopolitical ideas and visions of the new reunited Germany. The main characteristics of each of the studied stages were revealed in the article. The expediency of their allocation in such time frames, which are presented in the article, is substantiated. The works of the classics of the German school of geopolitics were considered and their main geopolitical ideas and visions were analyzed. The article paid special attention to the study of the works of K. Haushofer and the study of his influence on the formation of the ideological vision of the Third Reich, and, as a consequence of his activities, the prohibition of geopolitics around the world.

Key words: geopolitics, historical stage, Germany, K. Haushofer, continental bloc.

REFERENCES

1. Derhachev, V. A. (2004). *Heopolytyka: uchebnyk dlya vuzov* [Geopolitics: A textbook for universities]. Moskva: Yunyty-Dana.
2. Dnistrians'kyy, M. S. (2011). *Heopolytyka: navchal'nyy posibnyk* [Geopolitics: Textbook]. L'viv: LNU imeni Ivana Franka.
3. Doroshko, M. S. (2019). *Vlyyanye heopolytycheskoho sredy na vneshnyuyu polytyku hosudarstva: uchebnoe posobyе* [The influence of the geopolitical environment on the foreign policy of the state: A textbook]. Kharkiv: KHNAHKH.
4. Zamyatyn, D. N. (2001). *Heopolytyka: osnovnye zakonomernosti y ytohy razvytyya v XX veke* [Geopolitics: basic patterns and results of development in the XX century]. Moskva: Ynyon Ran.

5. Kondratenko, O. YU. (2011). *Sutnist' klasychnykh ta suchasnykh heopolitychnykh kontseptsiy: zahal'na kharakterystyka* [The essence of classical and modern geopolitical concepts: general characteristics]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury.

6. Rukavytsyn, P. M. (2009). *Nemetskaya klassycheskaya heopolytyka v peryod fashyst'skoy dyktatury*. [*German classical geopolitics during the fascist dictatorship*]. Kyiv: Milenium.

7. Rukavytsyn, P. M. (2012). *Nemetskaya klassycheskaya heopolytyka y ee vklad v razvytye polytycheskoy nauky* [*German classical geopolitics and its contribution to the development of political science*]. Kyiv: Milenium.

8. Tykhonravov, YU. V. (2000). *Heopolytyka: Uchebnoe posobyе* [Geopolitics: A textbook]. Moskva: Ynfra.

9. Tsyhankov, P. A. (1996). *Mezhdunarodnye otnoshenyya: uchebnoe posobyе* [International Relations: A Textbook]. Moskva: Novaya shkola.

10. Troll, C. *Geographic Science in Germany during the Period 1933–1945: A Critique and Justification* Internet resource: <https://www.jstor.org/stable/2560953?seq=1> (accessed on 15.04.2021).

11. *The Application of German Geopolitics: Geo-sciences Cambridge Core*: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/the-application-of-german-geopolitics-geo-sciences/90D352673B89BEFB6AB76C29B0469721> (accessed on 18.04.2021).

12. *Was Geopolitics Born 60 Years Before Mahan and Mackinder?* Internet resource: <https://journals.openedition.org/espacepolitique/2763?lang=en> (accessed on 15.04.2021).

Матеріал надійшов до редакції 17.05.2021 р.